

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

711.4 (4) (091) (084.4)

М.М.КАПРАЛЬ *

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АТЛАС ІСТОРИЧНИХ МІСТ: КОНЦЕПЦІЯ, РЕАЛІЗАЦІЯ Й УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Ідея європейського атласу історичних міст, з'явившись ще в ХІХ ст., на практиці почала реалізовуватися у другій половині ХХ ст., після виникнення в 1955 р. Міжнародної комісії з історії міст. Методологічною основою атласу стала концепція німецького дослідника Г.Штооба, котрий наприкінці 1960-х рр. запропонував струнку робочу схему, яка дозволила б проводити порівняльні дослідження у загальноєвропейському масштабі. Станом на 2014 р. у 19 державах континенту міждисциплінарні групи науковців у складі істориків, картографів, географів, архітекторів, археологів та інших фахівців підготували понад 500 атласів європейських міст. Опублікувавши 2014 р. міський атлас Львова, наша країна також долучилася до цього престижного загальноєвропейського картографічного проекту.

Ключові слова: європейський атлас історичних міст, Міжнародна комісія з історії міст, Г.Штооб, кадастрова карта, атлас Львова.

Міський ландшафт, архітектура, загалом феномен міста й міського життя як особливий цивілізаційний здобуток і цінність здавна були предметом зацікавленого людського спостереження й відображення. Із глибокої давнини до наших днів дійшло багато зображень міст, у тому числі в картографічному вимірі. Починаючи з епохи Відродження вони ставали дедалі точнішими та набували адекватнішого соціального змісту. Переглядаючи давні мапи, ми черпаємо з них не тільки важливу інформаційну складову, котра часто лежить на поверхні, але також милуємось їхньою складною естетичною стороною, занурюємось у розшифрування багатого символізму, закладеного в дизайні карт¹.

* Капраль Мирон Миколайович – доктор історичних наук, професор, керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України

E-mail: m.kapral@yahoo.com

¹ Порівняно нещодавно ввівши в науковий обіг великий масив європейських мап із відображенням території України середньовічного та ранньомодерного часів, вітчизняні картографи ввійшли у загальноєвропейський дискурс (див.: Україна на стародавніх картах: кінець ХV – перша половина ХVІІ ст. / Упор. М.Вавричин, Я.Дашкевич, У.Кришталович. – К., 2004; Україна на стародавніх картах: середина ХVІІ – друга половина ХVІІІ ст.: атлас репродукцій / Упор. М.Вавричин, Я.Дашкевич, У.Кришталович. – К., 2009; див. також: Атлас українських історичних міст. – Т.1: Львів / За наук. ред. М.Капралю. – К., 2014).

Різноманіття створених за віки міських мап вражає варіативністю масштабів, неспівмірністю закладених у них змістів, оригінальним стилем, різною цільовою аудиторією. Усі ці моменти створюють труднощі та бар'єри для наукових цілей широкомасштабного порівняльного дослідження великої картографічної спадщини у світовому та європейському вимірах.

Американський урбаніст М.Концен порушує резонне питання: чи є можливість за збереженої маси різноманітних картографічних матеріалів створити нові історичні мапи міст, ураховуючи сучасні наукові стандарти щодо просторової точності, а також застосувати ретроспективні порівняльні методи дослідження для різних регіонів?² Науковці багатьох європейських країн, які об'єдналися навколо картографічного проекту атласу історичних міст, що десятиліттями успішно реалізується на Європейському континенті, намагаються дати позитивну відповідь на поставлене питання. Нижче спробуємо з'ясувати концепцію, мету, результати та доцільність приєднання українських дослідників до цього проекту.

Початок і попередники

Від моменту зародження в повоєнній Європі об'єднувачих ідей у ділянці історико-соціальних студій було успішно реалізовано чимало проектів. Переважна більшість їх виникала на двосторонньому рівні, коли дослідники з держав-сусідів починали спільно займатися проблемними питаннями історичної спадщини, політики пам'яті тощо. Знаковими тут стали видавничі німецько-французькі та польсько-німецькі проекти³. Проте на сьогодні найвдалішим і найпліднішим науковим заходом загальноєвропейського масштабу є атлас історичних міст, ідея якого виникла у середовищі істориків-урбаністів.

Перші голоси щодо потреби координації міських студій пролунали ще на історичному конгресі у Варшаві 1933 р. У повоєнний час ці думки поступово почали реалізовуватися разом з ідеєю відбудови Європи та тіснішої співпраці не тільки в економічній, але й у гуманітарній, науковій сферах. На історичному конгресі в Римі 1953 р. урбаніст Е.Еннен обґрунтувала необхідність подальшого дослідження історії міст на міжнародному рівні задля встановлення їх типології⁴. На форумі ряд істориків із Франції, Німеччини та Польщі неофіційно домовилися, що студії з порівняльної міської історії слід заохочувати відповідно до узгоджених основних принципів. Також було запропоновано удоступнити у друкованому вигляді важливий джерельний матеріал, що

² Conzen M.P. Retrieving the preindustrial built environments of Europe: the Historic Towns Atlas programme and comparative morphological study // *Urban Morphology*. – 2008. – №12 (2). – P.143.

³ Чимало їх для регіону Центрально-Східної Європи реалізовує марбурзький Інститут Гердера (Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung, <http://www.herder-institut.de/forschung-projekte.html>). У руслі міжнаціонального примирення реалізовано міждержавний українсько-польський проект видання джерел стосовно трагічних подій 1930–1940-х рр. (див.: Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. – Т.1–8. – Варшава; К., 1998–2010).

⁴ За три роки побачить світ її публікація на цю тему (див.: *Ennen E. Les différents types de formation des villes européennes // Le Moyen Age*. – 1956. – №62. – P.397–411; англ. мовою: *The different types of formation of European towns // Early Medieval Society / Ed. S.L.Thrupp*. – New York, 1967. – P.174–182).

стосується національних міських історій. Г.Обін та Е.Еннен, а також німецькі представники на Міжнародному конгресі історичних наук запропонували створити спільну комісію з історії міст. Це прохання було оформлене на історичному конгресі в Римі 1955 р. і Г.Обін узявся за його практичну реалізацію. Невдовзі нова інституція визначилася зі своїми проектами. Перша її сесія відбулася в Діжоні 1956 р. і відтоді Міжнародна комісія з історії міст (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes) щороку збирається в різних європейських містах⁵. Перед нею ставилися завдання налагодити контакти та полегшити координацію між дослідниками історії міст у різних її аспектах. Після тривалих дискусій члени комісії узгодили три основних напрями роботи: національні бібліографії міської історії, публікація ранніх надавчих документів, важливих із погляду міської історії⁶, та підготовка національних атласів історичних міст⁷.

Міські атласи, що створювалися до цього загальноєвропейського проекту, мали свої вузькі національні виміри. Включені до них карти подеколи еkleктично відображали епізоди соціального, економічного, політичного, релігійного, військового життя в містах, часто ґрунтуючись на вторинному історіографічному матеріалі. Такі підходи призводили до перенаголошення унікального місцевого історичного досвіду та унеможлилювали широкий порівняльний аналіз.

Утім, в ініціаторів атласу історичних міст були попередники, чії картографічні напрацювання непрямо лягли в канву нового проекту. Так, у 1859 р. німецький історик В.Г.Ріль, пишучи про свій рідний Аугсбург, висловив тезу щодо мапи міста як підставового плану його соціуму, уважаючи, що «матеріальні будівлі відтворюють у формі матеріалу дух його людей»⁸. Наприкінці ХІХ ст. страсбурзький шкільний учитель Й.Фрітц опублікував монографію з порівняльним дослідженням планів німецьких міст, стверджуючи, що будь-які загальні зміни у фізичному вигляді міського поселення мали б бути пов'язаними з юридичними трансформаціями. Автор зазначав, що «де б східніше Ельби в період середньовіччя не з'являлися на місці старих слов'янських поселень регулярно сплановані міста на німецькому праві, причина цього полягала в першу чергу в наданні нового права, а не в діяльності німецьких переселенців як таких»⁹. Стосовно свого рідного Ростка Й.Фрітц писав, що

⁵ *Simms A. The European Historic Towns Atlas Project: Origin and Potential // Simms A., Clarke H.B. Medieval Urban Form in Comparative Perspective in the context of the European Historic Towns Atlas (готується до друку 2014 р. у видавництві «Ashgate, Farnham, Surrey»;* щира вдячність авторам за люб'язну можливість скористатися матеріалом до його опублікування).

⁶ Моделлю, взірцем для дослідників мав стати кодекс німецьких міських грамот, виданих ще 1901 р. (див.: *Keutgen F. Urkunden zur städtischen Verfassungsgeschichte.* – Berlin, 1901). Бібліографічним підсумком цієї роботи стало видання: *Elenchus fontium historiae urbanae / Ed. J.F.Niermeyer, C. van de Kieft.* – Leiden, 1967–1997.

⁷ *Oppl F. The European Atlas of Historical Towns: Project, Vision, Achievements // Ler Historia.* – 2011. – №60. – P.171.

⁸ *Riehl W. H. Augsburger Studien, II: Der Stadtplan als Grundriss der Gesellschaft // Idem. Culturstudien aus drei Jahrhunderten.* – Stuttgart, 1859. – S.270. Цит. за: *Conzen M.P. Retrieving the preindustrial built environments of Europe...* – P.144.

⁹ *Fritz O. Deutsche Stadtanlagen // Beilage zum Programm №520 des Lyzeums Straßburg.* – Straßburg, 1894. – S.34. Цит. за: *Simms A. The European Historic Towns Atlas Project: Origin and Potential (у друку).*

на перших порах самостійні Старе місто (Altstadt), Середмістя (Mittelstadt) та Нове місто (Neustadt) були засновані між 1189 і 1252 рр., а в 1262 р. об'єдналися з отриманням статуту. При цьому в новому центрі міста з ратушею склалася ринкова площа.

Використовуючи ці ідеї, географ О.Шлютер та археолог й історик мистецтва П.Й.Маєр на початку ХХ ст. запропонували історикам, географам, архітекторам при дослідженні планів міст послуговуватися саме міждисциплінарними підходами як ключовими для вивчення німецької регіональної міської ідентичності¹⁰. Невдовзі з'явилися й перші практичні результати. У 1914 р. К.О.Мюллер створив малий атлас нижньошвабських планів міст¹¹, а на початку 1920-х рр. згаданий теоретик П.Й.Маєр запропонував публікацію міських планів на новій основі з урахуванням порівняльних підходів. Його «Нижньосаксонський міський атлас» включав плани 13 міст з однаковим масштабом 1:5000, де вони постали в кадастрових мапах початку та середини ХІХ ст. з включенням пунктирних ліній сучасних топографічних карт¹². Атлас також містив короткий нарис з історико-урбаністичного розвитку. Публіковані мапи чітко показували, що окремі міські ділянки, а не квартали, утворювали фундаментальні одиниці, з яких складався план міста.

У міжвоєнний період П.Й.Маєр опублікував серію карт нижньосаксонського міста Брауншвайг у різні історичні періоди, а також мапу зростання його території, що стало обов'язковим елементом для наступних подібних видань. Працю П.Й.Маєра було перевидано в 1926 р., а картографічний матеріал для інших семи нижньосаксонських міст вийшов друком 1933 і 1935 рр. Хоч дослідник і не зміг повноцінно втілити у життя свої задуми через прихід до влади нацистів та лихоліття Другої світової війни (помер 1946 р. у дев'яностооднорічному віці), його науковий доробок став важливою передумовою для порівняльних урбаністичних студій у повоєнній Європі на підставі картографічних методів.

Концепція та реалізація

Методологічна основа для атласу історичних міст дискутувалася впродовж 1950–1960-х рр., аж поки європейські урбаністи не прийняли концепцію німецького вченого Г.Штооба. Наприкінці 1960-х рр. він запропонував струнку робочу схему, яка дозволила б проводити порівняльні дослідження у загальноєвропейському масштабі. У цьому контексті найбільш обговорюваним питанням був вибір масштабу для основної карти. Г.Штооб запропонував відмовитися від практикованого в атласі П.Й.Маєра масштабу 1:5000, оскільки такий

¹⁰ *Schlüter O.* Über den Grundriss der Städte // *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin.* – 1899. – Bd.34. – S.446–462; *Meier P.* Der Grundriss der Deutschen Stadt des Mittelalters in seiner Bedeutung als geschichtliche Quelle // *Zeitschrift des Historischen Vereins für Niedersachsen.* – 1909. – Bd.57. – S.106–120.

¹¹ *Müller K.O.* Alte und neue Stadtpläne der oberschwäbischen Reichstädte: Eine Ergänzung zu die oberschwäbischen Reichstädte; ihre Entstehung und ältere Verfassung. – Stuttgart, 1914. – 14 s., 21 Mappen.

¹² *Meier P.J.* Niedersächsischer Städteatlas. – Hannover, 1922.

підхід передбачав фактично виключення малих і середніх міст, що становили 80% усіх міських поселень. Його пропозиція полягала в доцільності меншого масштабу (1:2500, 1:2000), за якого чітко проглядається топографія невеликих за розміром міст. Зрештою було вирішено використовувати для атласів європейських міст кадастрові карти XIX ст. в масштабі 1:2500.

У 1967 р. на засіданні Міжнародної комісії з історії міст у Швейцарії Г.Штооб запропонував обов'язково включати до атласів три основних карти, котрі слугували б для повноцінних порівняльних досліджень:

1) кольорову кадастрову мапу масштабу 1:2500 з початку XIX ст., але перемальовану з чіткими контурами, що представляють місто якомога точніше в доіндустріальну епоху, тобто до настання промислової революції й суттєвої зміни міського ландшафту;

2) карту міста та його околиць початку XIX ст. в масштабі від 1:50000 до 1:100000, що дозволило б побачити розвиток урбаністичної мережі навколо досліджуваного об'єкта;

3) сучасний план міста в масштабі 1:5000, за допомогою якого можна простежити зміни у просторовому розвитку.

Пізніше було додано карту розвитку міста з представленням діахронічного підходу, а також нарис його історії, в якому основний наголос робився на історико-урбаністичному розвитку. За Г.Штообом, в атласі слід чітко розділяти публікацію першоджерел і результати досліджень¹³.

На засіданні комісії в Оксфорді 1969 р. ці основні положення було прийнято для практичного втілення. Тодішній президент інституції Ф.Вольф передбачав певні труднощі в окремих країнах, тож було створено підкомітет у складі чотирьох науковців, який мав розв'язувати можливі проблеми, котрі виникали б при картографічній роботі. Порушувалися питання про доцільність контурних ліній, про повну чи часткову публікацію найдавніших планів міст, про включення до атласів результатів аерофотозйомок міської території. Обговорювалися також відмінності щодо подання картографічного матеріалу для великих і малих міст¹⁴. Г.Штооб вирішив, що для німецьких міських атласів історичний нарис має складатися з двох сторінок у розширеному форматі для всіх без винятку міст – і таких великих, як Кельн, і провінційних. Утім, в інших національних проєктах цьому науковому компоненту відводилося значно більше місця.

У 1993 р. Міжнародна комісія з історії міст утворила робочу групу з атласу (Atlas Working Group), завданням якої стала постійна координація науковців, що працювали над атласами міст у різних країнах Європейського континенту. До її складу спочатку входили А.Сіммс (Ірландія) та Ф.Оплль (Австрія), пізніше долучилася К.Сенде (Угорщина), яка представляла регіон Центрально-Східної Європи. У травні 1995 р. на засіданні в Мюнстері робоча група запропонувала дещо модифікувати концепцію Г.Штооба з огляду на практичні

¹³ Докл. див.: *Stoob H. The historic town atlas: problems and working methods // The Comparative History of Urban Origins in Non-Roman Europe: Ireland, Wales, Denmark, Germany, Poland and Russia from the Ninth to the Thirteenth Century / Eds. H.B.Clarke, A.Simms. – Part 2. – Oxford, 1985. – P.583–615.*

¹⁴ *Simms A. The European Historic Towns Atlas Project (у друку).*

результати роботи над атласами в окремих державах. Три пропозиції отримали назву «Мюнстерської угоди»:

1. Із метою забезпечення порівняльного елемента в міських атласах було уточнено масштаби обов'язкових карт (1:2500 – для кадастрової, 1:25000 – для регіональної, що мала за часом відповідати кадастровій, 1:50000 – для сучасної мапи міста). За можливості, атлас має включати також інтерпретаційну карту в масштабі 1:2500 або 1:5000, базовану, але й відмінну від кадастрової, що показуватиме топографічний розвиток міста.

2. Історичний нарис визначався як обов'язковий елемент атласу, хоч його обсяг чітко не встановлювався.

3. За можливості та за наявності доцільно включати додаткові елементи (такі, скажімо, як репродукції історичних карт і видів)¹⁵.

У 1955 р. комісія сформулювала ідею створення європейського атласу історичних міст. Минуло чотирнадцять років і у Великобританії було опубліковано перший національний атлас за редакції М.Лобел¹⁶. Станом на 2013 р. у 18 країнах континенту міждисциплінарні групи науковців у складі істориків, картографів, географів, архітекторів, археологів та інших фахівців опублікували 502 атласи європейських міст (див. табл.). Більшість авторських колективів користувалися державною підтримкою в різних формах, хтось співпрацював з академічними інституціями, інші знаходили сприяння в муніципалітетах та бізнесових структурах.

Атласи історичних міст в європейських країнах¹⁷

Країна	Опубліковано (на 2013 р.)	Перша публікація
Австрія	64	1982 р.
Бельгія	4	1990 р.
Великобританія	13	1969 р.
Данія	4	1983 р.
Ірландія	23	1986 р.
Ісландія	1	1988 р.
Італія	32	1986 р.
Нідерланди	7	1982 р.
Німеччина	241	1972 р.
Польща	17	1993 р.
Румунія	6	2000 р.
Угорщина	2	2010 р.
Фінляндія	4	1977 р.
Франція	49	1982 р.

¹⁵ *Oppl F.* The European Atlas of Historical Towns: Project, Vision, Achievements. – P.174.

¹⁶ Historic Towns: Maps and Plans of Towns and Cities in the British Isles, with Historical Commentaries, from Earliest Times to 1800 / Ed. M.Lobel. – London, 1969.

¹⁷ Джерело: див. прим.5.

Хорватія	5	2003 р.
Чехія	23	1995 р.
Швейцарія	4	1997 р.
Швеція	3	1983 р.
Разом	502	

Як свідчить таблиця, найбільш продуктивно над атласами своїх міст працюють німецькі вчені. У 1970 р. в Мюнстері вони навіть утворили спеціалізовану інституцію – Інститут порівняльної міської історії (Institut für vergleichende Städtegeschichte), що його очолив Г.Штооб. Одним із головних напрямів діяльності цього авторитетного центру міжнародного значення став «Німецький міський атлас» («Deutscher Städteatlas»; від 2006 р. – «Історичний німецький міський атлас» («Historischer Deutscher Städteatlas»)). Починаючи з 1975 р. інститут патрує іншу серію, що має вже регіональний вимір, але виконується у загальноєвропейському каноні – «Вестфальський міський атлас» («Westfälischer Städteatlas»). Міські регіональні картографічні проекти реалізують ще дві німецьких наукових установи – у Бонні (Institut für Rheinische Landeskunde) та Марбургу (Hessisches Landesamt für geschichtliche Landeskunde). Це – «Райнський міський атлас» («Rheinischer Städteatlas»; від 1972 р.) та «Гессенський міський атлас» («Hessischer Städteatlas»; із 2005 р.). В Австрії, де вже видано 64 міських атласи, активно діють два наукових заклади – у Лінці (Ludwig-Boltzmann-Institut für Stadgeschichtsforschung) та Відні (Vienna Stadtarchiv). В Ірландії впродовж кількох десятиліть картографічні проекти підтримує Ірландська королівська академія наук (Royal Irish Academy), що дозволило видати 23 національних історичних атласи міст. У деяких країнах ідея міського атласу отримала підтримку на найвищому державному рівні (наприклад 1993 р. в Бельгії).

Приступивши до картографічного проекту після падіння 1989 р. «залізної завіси», науковці з Центрально-Східної Європи почали активно надолужувати відставання від західних колеґ. У Польщі за координацію цієї роботи взяли Торунський, Вроцлавський і Краківський університети. Як наслідок, станом на 2013 р. у цій країні надруковано 17 міських атласів. Проект під назвою «Історичний атлас міст Чеської Республіки» («Historický atlas měst České republiky»), у рамках якого вийшло вже 23 атласи, патрує Академія наук Чехії. У сусідній Угорщині за сприяння приватного навчального закладу – будапештського Центрально-Східного європейського університету (East-Central European University) – світ побачили 2 міських атласи.

Порівняльні студії

Як уже зазначалося, однією з основних вимог та цілей на початку формування концепції європейського атласу історичних міст було уможливлення порівняльних досліджень. У 1969 р. на щорічних зборах Міжнародної комісії з історії міст в Оксфорді її голова Ф.Вольф запропонував у рамках майбутнього історичного з'їзду в Москві провести спеціальне засідання «для розробки

порівняльного вивчення європейських планів міст». Ф.Вольф закликав членів комісії надсилати йому інформацію про основні міста у своїх країнах зі включенням відомостей про надані статuti з метою виробити тематичні карти з конкретних питань, наприклад міські повстання й міські свободи¹⁸. Ця пропозиція корелювала з ідеєю французької дослідниці Е.Еннен, яка запропонувала збирати інформацію щодо двох типів міст: великих (понад 20 тис. жителів) і малих (від 3 тис. до 20 тис. мешканців). Міста у цих вибірках мали бути репрезентативними, відібраними з різних регіонів у кожній країні. У протоколі комісії нічого не сказано про остаточний результат цієї ініціативи, котрий, як видається, не був успішним.

Після початку реалізації концепції Г.Штооба (з кінця 1960-х рр.) за узгодженими правилами, очевидно, уважалося, що публікація атласів прямо сприятиме історико-порівняльним студіям. Представляючи німецькі атласи, дослідник зазначав (1985 р.): «Ми приєднуємося до наших сусідів [...] з усіх аспектів порівняльних міських досліджень»¹⁹. На думку історика картографії В.Ебрехта, порівняльні студії повинні включати огляд топографії, зростання міста, економіку, соціальну структуру, закони, управління, адміністрування, навколишнє середовище, позицію центральності та функціональність²⁰. Інший методолог-урбаніст, Д.Денеке, виклав ряд питань, що виникають під час порівняльної студії: локація (відношення до річки), неперервність сітки доріг від ранньосередньовічних часів (римський період, доба вікінгів), топографія урядування (духовна та світська), захист (фортифікації), економічне життя (площі), церкви й культові будівлі, публічні споруди (ратуші), єврейські квартали. Усі ці критерії складають мозаїку зовнішніх і внутрішніх процесів²¹.

Отже, у процесі реалізації ідеї національних атласів міст існували узгоджені основні принципи. Утім, виникла певна методологічна розбалансованість. Американський історик М.Концен, оцінюючи науковий доробок європейських колеґ, писав про «неоднорідність методології», що застосовувалася в різних країнах. Він виявив, що тільки в 15 з усіх 27 схем національних атласів дотримувалися основного стандарту з включення кадастрової карти, а 12 схем узагалі не передбачали мапи розвитку території міста²².

Можна помітити чимало неузгодженостей на національних рівнях підготовки атласів, на що впливали різні фактори, у тому числі як наукові, так і політичні. Так, британський атлас не містить реконструкції міста початку ХІХ ст., зате для Лондона, наприклад, було розроблено детальну карту реконструкції близько 1520 р., з якої усунуто передмістя. Хорватський атлас непропорційно багато місця відводить змінам у містах, що сталися у ХХ ст., особливо після розпаду Югославії та балканських воєн. Скандинавські

¹⁸ Див.: *Cahiers Bruxellois*. – №14/2. – Bruxell, 1969. – P.104. Див. також протокол засідання комісії: *Simms A.* The European Historic Towns Atlas Project (у друку).

¹⁹ *Stoob H.* The historic town atlas: problems and working methods. – P.614.

²⁰ Докл. див.: *Städteatlanten: vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europe* / Ed. W.Ehbrecht. – Köln; Weimar; Wien, 2013. – S.VIII.

²¹ *Denecke D.* Methodological approaches to the comparative studies of historic towns // *Simms A., Clarke H.B.* Medieval Urban Form in Comparative Perspective in the context of the European Historic Towns Atlas (у друку).

²² *Conzen M.P.* Retrieving the preindustrial built environments of Europe... – P.151–153.

атласи пропонують численні мапи з соціальних питань, але не містять інформації щодо будівель на головних картах, хоч вона присутня на репродукціях старих карт. Ірландський історик Г.Кларк піддав критиці відхилення від первісних наукових стандартів, що впливає на якість порівняльних досліджень²³.

До недавнього часу прикладів конкретних компаративістських студій було небагато. Так, Г.Кларк представив урбаністичне порівняння між Лондоном і Дубліном у середньовічний період. Незважаючи на відмінності в походженні двох міст (римський час та епоха вікінгів), їх розмірах і чисельності населення, Г.Кларк дійшов висновку, що на 1200 р. топографія Лондона й Дубліна була подібною. В обох містах вулична сітка вибудовувалася за віссю схід – захід, вони мали по одному мосту й потужному замку на південно-східному розі оборонних мурів, належали до однієї правової традиції. Визначальним фактором для їх урбаністичної еволюції стало розташування в гирлі великої річки та функція значного торговельного центру²⁴.

Австрійський історик Ф.Оплль провів подібне компаративістське дослідження для великих міст центру Європи – Відня й Кельна. Вони також знаходилися на важливих водних артеріях, Дунай та Райн. У середні віки Кельн мав численніше населення, його розростання йшло в унісон із будівництвом церков. Натомість Відень не мав такої розгалуженої мережі храмів і не був впливовим осередком округи. Роль цього міста як регіонального та надрегіонального центру зміцніла, коли 1280 р. воно стало основним осідком династії Габсбургів. Віднем завжди керувала світська влада, а Кельном до XIII ст. володів місцевий архієпископ, і лише з 1470 р. він став вільним імперським містом. Обидва міських центри мали потужні фортифікації. Подібним було розташування ратуш та єврейських гетто, торгові площі знаходилися паралельно до річок²⁵.

На підставі публікації атласів міст ірландська дослідниця А.Сіммс провела компаративістський аналіз для кількох міст центру, сходу й заходу Європи: німецького Венцлара, чеського Будейовіце, ірландського Келлса та польського Ополе. Порівняльні спостереження полегшував той факт, що близько 90% усіх міських поселень регіону виникли в період великої європейської урбанізації, між 1100 та 1350 рр.²⁶ Основними містобудівельними домінантами виступили церкви, ратуші, торгові площі, фортифікації, школи, шпиталі, млини, лазні та інші громадські будівлі. До важливих компаративістських маркерів належали також правові документи, що видавалися володарями міста, наприклад при заснуванні, переході влади тощо. Дослідниця дійшла цікавого висновку,

²³ Clarke H.B. Joining the club: a Spanish historic towns atlas? // *Imago Temporis. Medium Aevum*. – 2008. – №2. – P.27–43.

²⁴ Clarke H.B. London and Dublin // *Medieval Metropolises: Proceedings of the Congress of the Atlas Working Group, International Commission for the History of Towns, Bologna 8–10 maggio 1997* / Ed. F.Bocchi. – Bologna, 1999. – P.103–125.

²⁵ Opll F. Cologne and Vienna in the Middle Ages: a comparison // *Acta Poloniae Historica*. – №9. – Warsaw, 2005. – P.5–30

²⁶ Про урбаністичні процеси у середньовічній та ранньомодерній Європі див.: *Vries J. de. European Urbanization: 1500–1800*. – London, 1984; *Hohenberg P., Lynn Hollen L. The making of Urban Europe 1000–1950*. – Harvard; Cambridge; London, 1985.

що міські поселення, які виникли ще в каролінзький ранньосередньовічний період, відрізнялися від міст, спланованих у пізніший час. Так, у каролінзьких містах церква становила серцевину поселення, навколо якої розвивалася торгова площа. Із XIII ст. в міському ландшафті вже починають домінувати ринкові площі з центрально розміщеною ратушею. Авторка пояснювала таку метаморфозу змінами у соціальній функції міст. Якщо ранньосередньовічні міські поселення часто підпадали під вплив свого феодального сеньйора, то в розвинутому середньовіччі міська купецька верхівка через правову емансипацію зуміла здобути реальну автономію, а подеколи й справжню самостійність (деякі італійські міста, Ганзейський союз та ін.). Зміцнілий правовий статус відразу відобразився на вигляді міста, де ратуша як символ міської влади здобула центральне становище²⁷. У подібному ж ключі на підставі опублікованого картографічного матеріалу А.Сіммс побудувала компаративістське дослідження для ірландського міста Кілкенні, німецького Калькара та угорського Шопрона. Окрім згаданих вище урбаністичних та соціальних маркерів, дослідниця взяла до уваги вуличну сітку, містобудівну ділянку (парцелу), розміщення фортифікаційних споруд²⁸.

Безумовно, така багатостороння та глибока компаративістика була б неможливою без основної карти європейських атласів – кадастру початку або середини XIX ст. Кадастрова мапа, розповсюджена на той час в європейських країнах, якнайдетальніше представляла місто у вигляді сітки нерухомості. Вона показувала, що індивідуальна міська ділянка (парцела), закладена ще під час виникнення міста, була фундаментальною одиницею міського простору та, власне, вторила міський план у доіндустріальний період розвитку міста. Такий методологічний підхід дозволяє фактично встановити ретроспективний план міста від початку його формування²⁹. Утім, не слід абсолютизувати інформативність кадастрових мап. Недостатність чи відсутність відповідного картографічного матеріалу слід доповнювати результатами археологічних розкопок і дальшими архівними пошуками.

Основні виклики

Оскільки загальноєвропейський картографічний проект триває понад півстоліття, у процесі його реалізації час від часу виникає необхідність внести певні корективи, доповнення, запропонувати нові підходи в окремих напрямках досліджень або при їх репрезентації. Подеколи окремі рецензенти та критики

²⁷ *Simms A.* Interlocking spaces: the relative location of medieval parish churches, churchyards, marketplaces and town halls // *Ireland, England and the Continent in the Middle Ages and Beyond: Essays in Memory of a Turbulent Friar, F.X. Martin, O.S.A.* / Eds. H.B.Clarke, J.R.S.Phillips. – Dublin, 2006. – P.222–234.

²⁸ *Simms A.* Unity in diversity: a comparative analysis of thirteenth-century Kilkenny, Kalkar and Sopron // *Princes, Prelates and Poets in Medieval Ireland. Essays in Honour of Katharine Simms* / Ed. S.Duffy. – Dublin, 2013. – P.107–123.

²⁹ Див.: *Kain R.J.P., Baigent E.* The Cadastral Map in the Service of the State: A History of Property Mapping. – Chicago, 1992. Див. також: *Szende K.* How far back? Challenges and limitations of cadastral maps for the study of urban form in Hungarian towns // *Städteatlanten: Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa* / Ed. W.Ehbrecht. – Köln; Weimar; Wien, 2013. – P.153–190.

проекту закидали міжнародній команді урбаністів-картографів недостатню увагу до індустріального етапу розвитку міст. Так, нещодавно, у 2010 р., побачили світ перші чотири мапи «Історико-топографічного атласу сілезьких міст» («Historisch-topographischer Atlas schlesischer Städte») із наголосом саме на індустріальному етапі XIX–XX ст. Патрує проект Інститут Гердера з німецького міста Марбург³⁰. Відповідь одного з головних членів робочої групи атласу історичних міст Ф.Оплля (на засіданні Міжнародної комісії з історії міст у Празі 2012 р.) полягала в рекомендації включати карти останніх двох століть з інтервалом 25 або 50 років, наприклад: рубіж XIX–XX ст., міжвоєнний (1920–1930 рр.) і повоєнний (1945–1950 рр.) періоди, а також до 2000 р. Отже, у такий спосіб перекривалися основні етапи соціального та економічного розвитку міст Європи.

Ще одним викликом для команди науковців-урбаністів став «людський фактор», коли критика зажадала надати картографічній продукції глибшого соціального виміру, адже матеріальний ландшафт, що його представляють атласи, – соціально сформований, тобто представляє собою результат переплетення влади, релігії, фортифікації, адміністрації, транспорту та інших факторів. Тож історію окремого міста не слід відокремлювати від широких соціальних процесів. В останніх виданих атласах почали з'являтися такі мапи соціального спрямування, як кількість поверхів у будинках XIX ст. (Лімерик, Ірландія; 2010 р.), структура населення міста XVIII ст. (Краків, Польща; 2008 р.). Дослідники вирішили більше працювати над картами з соціальних та культурних аспектів історії міста: структура населення, публічні споруди, приватні будинки тощо.

Постіндустріальний етап історії суспільства не тільки актуалізував проблеми технічного плану, але й розкрив нові наукові горизонти. У першу чергу йдеться про оцифрування картографічного матеріалу, котрий довгі роки друкувався на папері. Гарний приклад використання цифрових технологій продемонстрували в Італії. Спеціальні комп'ютерні програми дозволили віртуально відтворити зі старовинних мап міста Болоньї давні топографічні ландшафти з чіткою ідентифікацією монастирів, шпиталів, доріг, валів та інших об'єктів³¹.

У 2008 р. вийшов друком первісток серії «Атлас ірландських історичних міст». До паперового варіанту видавці додали компакт-диск з усіма опублікованими мапами. У подібному електронному форматі почали з'являтися атласи австрійських та угорських міст. У Чехії й Ірландії створюються сайти, наповнені картографічним матеріалом паперових видань³². Брауншвайг (земля Нижня Саксонія, ФРН) презентував онлайн-ресурс після виходу друком атласу міста. Розміщені тут мапи геореферовані, що дозволяє накладати їх одну на одну³³.

³⁰ Докл. див.: [Електронний ресурс]: www.herder-institut.de/staedteatlas-schlesien

³¹ Bocchi F. The four-dimensional city // Medieval Metropolises: Proceedings of the Congress of the Atlas Working Group... – P.29–33.

³² Докл. див.: [Електронний ресурс]: www.hiu.cas.cz/cs/mapova-sbirka/historycky-atlas-mest-cr; www.ria.ie/research/ihta.aspx

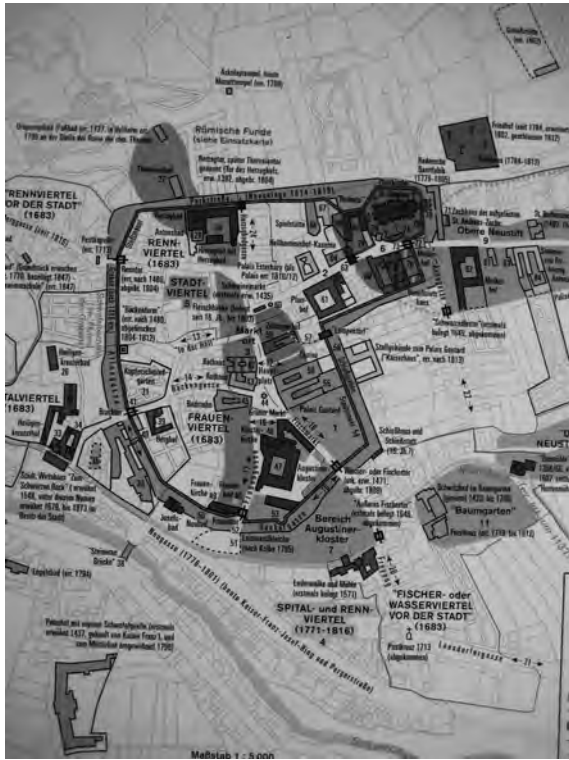
³³ Докл. див.: [Електронний ресурс]: www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/Forschung/Braunschweig.html

Але не всі національні атласи публікуються на компакт-дисках або в інтернеті. Певні труднощі з масовим удоступненням карт у цифровому форматі виникають через проблеми з регулюванням прав власності, якими володіють численні юридичні та приватні особи.

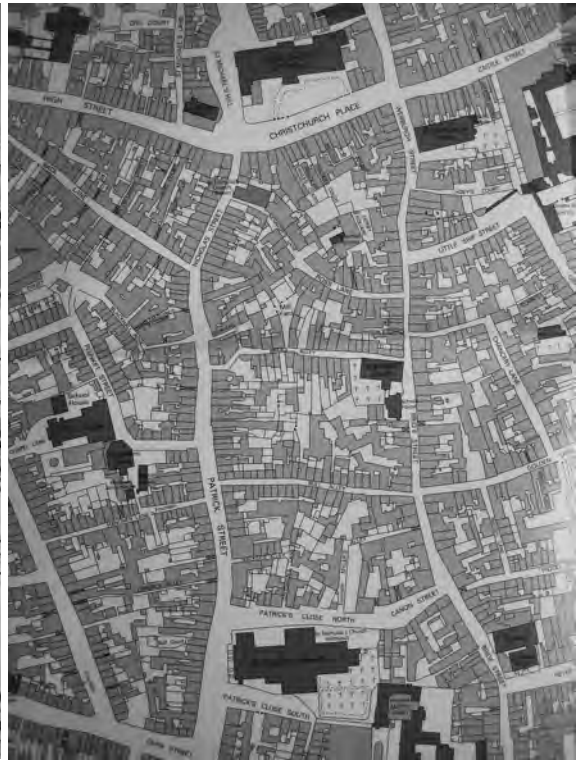
Замість висновків, або Чому Україні слід приєднатися до проекту європейського атласу історичних міст

Один із найуспішніших загальноєвропейських картографічних проектів заслуговує на пильну увагу української гуманітарної спільноти. Упродовж півстолітнього періоду роботи над атласами історичних міст нагромаджено величезний досвід, який ми можемо залучити у вигляді безоплатного соціального капіталу, наприклад через співпрацю з робочою групою з міських атласів. Великий позитив полягає також у тому, що ми навчимося взаємодіяти на міждисциплінарному рівні. На національному щаблі в урбаністичному картографічному проекті створюється потужна наукова команда, в якій беруть участь представники різних наук: картографи, історики, археологи, геодезисти, географи, історики архітектури тощо. Така міждисциплінарна (інтердисциплінарна) співпраця при застосуванні відповідних методик дозволить вийти за межі традиційних наукових дискурсів (скажімо, на нову типологію українських міст у порівняльному вимірі). Лише спільними зусиллями фахівців із багатьох галузей гуманітарного знання можна домогтися нових знань про міське середовище.

Публікація численних оригінальних мап та карт-реконструкцій дозволить дослідникам не тільки оцінити внутрішній рівень урбанізації конкретного міста (щільність забудови, мережа доріг, вулиць і т.д.), але й вийти на регіональні компаративістські студії, створити науково вивірену сітку міських поселень, тобто глибше вивчити зовнішні урбанізаційні процеси на українських землях, а також порівняти їх з аналогами в інших країнах і регіонах Європи. Загальноукраїнський урбаністичний картографічний проект матиме й цінні практичні наслідки, важливі для щоденного життя міста. Наприклад, публікація детальних, широкоформатних планів сприятиме чіткішій локалізації історичних об'єктів, щодо яких є намір проводити археологічну розвідку, а отже – це суттєво підвищить якість і результати розкопок. Багаті на урбаністичну інформацію атласи стануть незамінними посібниками для істориків архітектури та реставраторів, що надзвичайно актуально для багатьох історичних міст України. Зрештою приєднання до європейського гуманітарного простору через виконання спільного картографічного проекту дозволить краще зрозуміти самих себе в родині народів нашого континенту.

Ілюстр.1
 Фази розвитку міста Баден, Австрія; фрагмент карти (див.: Baden // Österreichischer Städteatlas, 6, Lieferung. – Wien, 2000)

Ілюстр.2
 План Дубліна за кадастром 1846–1847 рр.; фрагмент карти (див.: Dublin, part 2: 1610 to 1756 // Irish Historic Towns Atlas. – №19. – Dublin, 2008)

Ілюстр.3
 Розвиток міської території Кракова у XIII–XX ст.; фрагмент карти (див.: Kraków // Atlas Historyczny Miast Polskich. – T.5: Matopolska. – Kraków, 2008)

Ілюстр.4

Вид міста Кельн, гравюра 1531 р. (див.: Köln // Deutscher Städteatlas, Lieferung II. – №6. – Dortmund, 1979)

European atlas of historic towns like the idea arose in the nineteenth century, but in practice only began to be implemented in the second half of the twentieth century, when in 1955 was established the International Commission for the History of Towns (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes). The methodological basis for the Atlas of historic towns discussed during the 1950–1960's, until European urbanists not accepted the concept of the German researcher H.Stoob. At the end of 1960's he proposed a coherent scheme of edition, which would allow to conduct comparative studies in European scale. Obligated maps that have had the same scale were declared: cadastral map of the nineteenth century, map of urban environment at the same time, contemporary city map and map of the development town from ancient times to the present. Prior to 2014 in 19 countries interdisciplinary teams of scientists consisting of historians, cartographers, geographers, architects, archaeologists and others published atlases more than 500 European towns. Ukraine, published in 2014 city atlas of the L'viv, most recently joined this prestigious pan-European cartographical project.

Keywords: *European atlas of historic towns, International Commission for the History of Towns (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes), H.Stoob, atlas of L'viv.*

